

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ 18 СТАГОДДЗЯ: ПАМІЖ ДЫСКРЭТНАСЦЮ І ЭВАЛЮЦЫЙНАСЦЮ

Магчымасць адшукання ісціны, у адпаведнасці з вядомай прыказкай, звязана з неабходнасцю вядзення дыскусіі. Праўда, тэзіс «у спрэчцы нараджаецца ісціна» паходзіць, хутчэй за ўсё, яшчэ ад славутай маеўтыкі Сакрата, сутнасць якой заключалася ў мастацтве ставіць пытанні і дапамагаць суразмоўцу знайсці ісціну.

Сітуацыя супрацьпастаўлення, якое найчасцей прыводзіць да адмаўлення чагосьці аднаго (папярэдняга, састарэлага) чымсьці іншым (наступным, інавацыйным), надзвычай тыповая для 18 стагоддзя ў айчынным пісьменстве і можа мець розныя падставы: канфлікт ідэй, пакаленняў, саслоўяў, рэлігій, палоў і г. д. І ёсць вялікая спакуса бачыць у гэтым перарывістасць, дыскрэтнасць. Праўда, з вынясеннем прысуду адносна апошняй трэба, на нашу думку, быць вельмі асцярожнымі.

Імкненне спасцігнуць сэнс тэксту і дасягнуць асалоды разумення (*genießendes Verstehen*, паводле Г. Р. Яўса) настолькі высокі, што сам працэс разумення часам даводзіцца супрацьпаставіць метаду даследавання як такому. Гэтая адпраўная тэза дае, на нашу думку, неабходны ключ для разумення літаратурнага працэсу на Беларусі ў 18 ст. Ва ўмовах пераважнай арыентацыі на культурна-гістарычны метада даследавання 18 стагоддзе ў гісторыі беларускай літаратуры першапачаткова атаясамлівалася з уяўленнем пра «заныпад» [3, с. 54 і далей; 12, с. 54–55]. Паступова адпаведны стратны падыход быў пераадолены, і дзякуючы намаганням шэрагу літаратуразнаўцаў, сярод якіх у першую чаргу варта назваць Адама Мальдзіса, Якуба Усікава, Алеся Жлутку і Міколу Хаўстовіча; сфарміравалася прынцыпова новае ўяўленне пра шматмоўную беларускую літаратуру 18 стагоддзя.

Тым не менш, да сённяшняга дня застаецца актуальным тэзіс пра «пераходны» характар літаратуры гэтага перыяду. Перадусім адпаведнае азначэнне суадносіцца з прыгожым пісьменствам позняга Барока, калі, на думку А. І. Мальдзіса, «адбываўся складаны працэс пераходу ад сярэднявечных ідэй і мастацкіх формаў да ідэй і формаў Новага часу» [10, с. 824]. Адлік перыяду позняга Барока звязваецца з сярэдзінай 17 ст., апаведна, назіраецца імкненне пазбыцца непасрэднай храналагічнай прывязкі да 18 ст. Пытанне, пастаўленае М. Хаўстовічам у прадмове да складзенага ім зборніка тэкстаў «Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў» (Мінск, 2000) – «Чаму мы не можам літаратуру Новага часу пачынаць з XVIII стагоддзя?» [17, с. 3] – застаецца адкрытым.

Сучаснае беларускае літаратуразнаўства так і не стварыла адэкватнай канцэпцыі літаратуры 18 ст. Слабым суцяшэннем у гэтым сэнсе можа быць канстатацыя, што адпаведнай канцэпцыі не стварылі і многія іншыя гісторыі нацыянальных літаратур. Паказальная ў гэтым сэнсе заўвага галандскага літаратуразнаўца Герта-Яна Ёханэса:

First, we see that the theoretical level of the publications on eighteenth-century literature is remarkably little developed. Many publications do not venture beyond biographical and bibliographical details [19, p. 67].

(Па-першае, мы бачым, што тэарэтычны ўзровень публікацый, прысвечаных літаратуры 18 стагоддзя, на дзіва нізкі. Многія публікацыі не выходзяць за межы біяграфічнай і бібліяграфічнай інфармацыі.)

Прыблізна тая ж сітуацыя назіраецца і ў галіне беларускіх гісторыка-літаратуразнаўчых штудзій. На сённяшні дзень намаганнямі шэрагу літаратуразнаўцаў выдадзены аб'ёмісты корпус тэкстаў 18 ст.; вылучаны найбольш значныя постаці ў літаратурным працэсе гэтага стагоддзя (Францішка Уршуля Радзівіл, Саламея Пільштынова, Міхал Карыцкі, Каятан Марашэўскі). Разам з тым, да сённяшняга дня не існуе абагульняючага даследавання, у якім ажыццявілася б канцэптуалізацыя самых разнастайных ведаў, звязаных з вывучэннем літаратурнага працэсу на Беларусі ў 18 ст.

Больш таго, няма аднастайнасці нават у класіфікацыйнай лакалізацыі 18 стагоддзя. Папярэднія “Гісторыі...” прадстаўляюць у гэтым сэнсе тры варыянты:

- 1) вылучэнне 18 ст. у асобны перыяд [3; 2], у абодвух выданнях – з падзагалоўкам “Заняпад”;
- 2) аб'яднанне 18 стагоддзя з другой паловай 17 ст. [4; 9; 5];
- 3) вылучэнне адзінага перыяду ў межах эпохі Барока (канец 16 – першая палова 18 ст.) і асобнага перыяду “Літаратура другой паловы 18 ст.” [6; 7].

У першым выпадку браўся пад увагу ключавы для папярэдняга літаратуразнаўства метафізічны тэзіс: «узрастанне нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа ў сувязі са станаўленнем нацыі» [11, с. 9] з'яўляецца рухавіком літаратурнага развіцця; адпаведна, беларуская мова – стабілізуючы для дадзенага літаратурнага кантынуума фактар. Адпаведнае ўяўленне стварыла падставы для фарміравання тэорыі перарывістасці ў літаратурным развіцці, менавіта паводле моўнага фактару: 18 стагоддзе як амаль цалкам небеларускамоўнае прызнавалася «заняпадам» у параўнанні з даўнім пісьменствам, прадстаўленым творамі на старабеларускай мове, а нацыянальнае адраджэнне (у першай трэці – «несвядомае», як назваў яго Максім Гарэцкі) звязвалася з літаратурай 19 ст.

У другім выпадку браўся пад увагу «пэўны заняпад грамадска-палітычнага і культурнага жыцця» [1, с. 411]. У трэцім выпадку фактар

«заняпаду» дапаўняецца ўяўленнем пра перыяд Асветніцтва, у якім «бачны дзве лініі развіцця: зыходзячая і ўзыходзячая» [7, с. 25].

Агульным для большасці згаданых аўтараў было акцэнтаванне «сацыяльнага, нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту» [12, с. 55], цяжкага эканамічнага становішча [1, с. 126]. Аднак на гэтыя канстатацыі хочацца адказаць словамі вышэй цытаванага прафесара Ёханэса:

One does not need a powerful navy or a flouerishing stock-market, to write a good poem or a philosophical treatise. And political turmoil in itself is not necessarily a handicap to literary development. It can be a source of inspiration as well [19, p. 63–64].

(Для таго, каб пісаць добрыя вершы або філасофскія трактаты, не патрэбен магутны ваенна-марскі флот і квітнеючы фондавы рынак. Таксама палітычная нестабільнасць сама па сабе не абавязкова з'яўляецца першакодай на шляху літаратурнага развіцця. Усё гэта таксама можа зрабіцца крыніцай натхнення.)

Насамрэч, пачынаючы з «Гісторыі беларускай літаратуры» М. Гарэцкага, дзеля абгрунтавання тэзісу пра «перашкоду» браўся пад увагу канкрэтны гістарычны факт: у 1697 г. сейм выдаў пастанову, паводле якой беларуская мова была «выціснута з судова-адміністрацыйнай практыкі» [3, с. 45]. Гэты факт у якасці рэлевантнага для літаратурнага развіцця (прычым нават з цытаваннем адпаведнай фармулёўкі ў арыгінале: *Pisarz powinien po polsku, a nie po rusku pisać*) пераносяць у свае даследаванні не толькі Міхась Ларчанка і Павел Ахрыменка [1, с. 126], не толькі аўтары найноўшай акадэмічнай «Гісторыі літаратуры», але і брытанскі славіст Арнольд Мак Мілін [22, с. 69].

Ці насамрэч, аднак, факт неўжывання беларускай мовы ў сферы дзяржаўнага справаводства варта расцэньваць як ключавы фактар, што вызначыў моўныя прыярытэты прыгожага пісьменства на Беларусі? Дарэчы, яшчэ М. Гарэцкі, згадаўшы сеймавую пастанову 1697 г., адзначаў далей: «У іншым ужытку наша старадаўная кніжная мова існавала і далей, аж да канца 18-га веку» [3, с. 45]. «У іншым ужытку» – гэта і азначае ў сферы прыгожага пісьменства, дзе ні ў канцы 17, ні на працягу ўсяго наступнага стагоддзя ніхто не забараняў беларускую мову.

Складанасць моўнага рэпертуару старабеларускага пісьменства адэкватна ахарактарызаваў У. Кароткі, адзначыўшы, што «беларуская беларускамоўная літаратура канца 17–18 стст. звярнулася да прастамоўнай лексікі, распрацоўваючы на беларускай мове жанры “нізкага” стылю (інтэрмедый, камедыі і г. д.)» [8, с. 103]. Па-за гэтым, асаблівая моўная парадыгма ў прыгожым пісьменстве Беларусі склалася з канца 16 ст. дзякуючы адукацыйнай традыцыі. Калі настаўнікі-езуіты спрыялі перадусім падтрымцы пісьменніцкіх інтэнцый сваіх вучняў на лацінскай і польскай мовах, то ў літаратурных опусах шкаляроў уніяцкіх і праваслаўных школ

была актыўна запатрабаваная не толькі царкоўнаславянская, але і старабеларуская мова. Так, К. Харламповіч прыводзіў фрагмент з луцкай рэдакцыі Львоўскага устава 1586 г. адносна пачаткаў «славянскай навукі»: «На первой научивши ся складовъ литеръ, потомъ грамматики учать, при томъ же и церковному чину учать. Читаню спеваню. Также учать на кажды день, абы дети единъ другого пыталь по грецку, абы ему отповедалъ по словенску, и тыжь пытаются по словенску, абы имъ отповедано на простой мове» [16,

с. 420]. Такія ўнікальныя артэфакты з гісторыі вершаванай культуры на Беларусі, як, прыкладам, верш «Полска квитнет лациною» (1628) Яна Казіміра Пашкевіча або «Віншаванне» з першай паловы 18 ст., якое прыпісваецца аўтарству Іаахіма Літавора Храптовіча, – хутчэй за ўсё, вынік паэтычнай творчасці названых аўтараў пад час іх навучання ў школе. Наяўнасць такой адукацыйнай традыцыі і магла зрабіцца той самай *a source of inspiration* (крыніцай натхнення), дзякуючы якой падобныя творы з'яўляліся.

Літаратурны працэс на Беларусі ў 18 ст., а таксама літаратурна-мастацкія артэфакты гэтага перыяду павінны ўспрымацца ў кантэксце сваёй эпохі. Даволі часта менавіта ў літаратуры перыядаў позняга Барока і Асветніцтва мы можам сутыкнуцца з такімі мастацкімі феноменамі, якія з пункту гледжання сучасных навуковых падыходаў назвалі б плагіятам (напрыклад, у творчасці Францішкі Уршулі Радзівіл). Аднак у традыцыях той эпохі гэта было спецыфічным сведчаннем літаратурнага дыялогу або, хутчэй, літаратурнай вучобы – як у часы Сярэднявечча ў галіне араатарскай прозы. Так, неспрактываваны даследчык літаратуры паспяшаўся б назваць Кірыла Тураўскага эпігонам Іаана Златавуста, і гэта было б занадта прымітыўна, не адпавядала б адэкватным літаратуразнаўчым уяўленням той эпохі. Адпаведна, праблема аўтара ў 18 ст., калі «пачынае паступова з'яўляцца ўсё больш месца – нават у рамках сямейных інстытуцый – для асабістай свабоды і асабістага права на шчасце» [20, с. 23], з'яўляецца надзвычай актуальнай.

Яшчэ адно немалаважнае пытанне: хто быў рэцыпіентам літаратурных твораў у 18 стагоддзі? На гэтую тэму беларускія літаратуразнаўцы разважаюць ахвотна, прычым ізноў жа ў цеснай сувязі з праблемай сацыяльных умоў развіцця літаратуры. Традыцыйнай для беларускага літаратуразнаўства з'яўляецца думка, што «неспрыяльныя ўмовы істотна паўплывалі на працэс развіцця ўласна беларускай літаратуры другой паловы 18 ст.: замарудзілі яго, дэфармавалі, пазбавілі многіх звёнаў» [7, с. 25]. Не менш традыцыйны – працяг адпаведных разважанняў: тыя ж умовы «вымушалі літаратуру арыентавацца на народнага чытача, народную паэтыку»

[7, с. 25]. Хто ж гэта – народны чытач 18 стагоддзя? Калі гэта быў прадстаўнік ніжэйшых слаёў насельніцтва, то чаму, напрыклад, у песенных

тэкстах ананімнага зборніка «Куранты» (1733) мы сустракаем формы зваротаў кшталту «паненка-галубенка», «панове-суседзе», якія маглі быць тыповымі хутчэй для моўнага этыкету ў шляхецкім або як мінімум мяшчанскім асяроддзі? Наўрад ці арыентавана на народную паэтыку, скажам, такая песня з вышэй названага зборніка:

О прокляты купідо, что мя так оскорбляешь.

Вся во мне оулементы, мелко раздробляешь.

Смотри ж ты прокляты, аз от тебе оумираю,

От внезапной разлуки, весма погибаю [21, с. 13].

У кантэксте гаворкі пра літаратуру 18 ст. важна актуалізаваць паняцце дыялогу і поліфаніі ў разуменні М. Бахціна. Тое, што расійскі літаратуразнавец выявіў як спецыфіку паэтыкі раманаў Ф. Дастаеўскага, ярка прадстаўлена ў беларускай літаратуры 18 ст. Вось, напрыклад, як Саламея Пільштынова з Русецкіх, аўтарка мемуараў, у прадмове да чытача фармулюе матывацыю сваёй пісьменніцкай творчасці: «...каб іншыя, якія ведалі мяне, не дакаралі, што я, полька, маючы мужа і дзяцей у Польшчы, усе мае тыя часовыя пацехі пакінула, а сама адна ў чужы край без усялякае дапамогі і пацехі выправілася» [14, с. 19]. Дарэчы, пры тым, што мемуарыстыка ў беларускай літаратуры развіваецца з канца 16 ст., менавіта ў 18 ст. гэты жанр «дасягнуў „вяршыні“ літаратурнай эпохі» [18, с. 187]. Шматлікія дыярывышы, успаміны, дзённікі 18 ст. зрабіліся настолькі папулярнымі, што пад іх часам стылізуецца мастацкая проза 19 ст. (напрыклад, «Успаміны квестара» Ігнацыя Ходзькі альбо «Полацкая шляхта» Вайніслава Савіча-Заблоцкага).

Надзвычай складанае спалучэнне ў слоўным мастацтве 18 ст. сур'ёзна-вучонага і гратэска-парадыйнага, элітарна-салоннага і нізавога, запазычанага і свайго фарміруе даволі складаную выяву, якая, аднак, у працэсе стварэння гісторыі літаратуры не павінна рабіцца мазаічнай. Па магчымасці кожны элемент гэтай выявы павінен быць апісаны з улікам усёй шматграннасці тых складнікаў, якія паўплывалі на фарміраванне гэтага элемента. Яркі прыклад – драматургічная культура школьнага тэатра. Я. Усікаў сваёй «Беларускай камедыяй» рашуча праклаў шлях да вывучэння беларускіх інтэрмедый школьнага тэатра. Дарэчы, менавіта ён у 1979 г. сумленна выступіў супраць таго, каб адмаўляць існаванне беларускай літаратуры 18 ст. і далучаць небеларускамоўную літаратуру да гісторыі літаратуры іншых народаў [15, с. 50–51]. Аднак на гэтай падставе ўзнікае новы «перакос»: беларускія інтэрмедый пачалі вывучацца самі па сабе. Метадалагічны грунт для гэтага стварыў той жа Я. Усікаў: «адна і тая ж інтэрмедыйка магла выконвацца са многімі школьнымі драмамі і таму зусім натуральна набывала большую папулярнасць, чым сама драма» [15, с. 51]. У параўнанні з падобнымі сумніўнымі дэкларацыямі пра «большую папулярнасць» намнога больш даверу заслугоўваюць высновы кшталту той,

якая належыць выдатнаму расійскаму вучонаму П. Пякарскаму: «Старинные польские диалоги писались или по греческим образцам, с хорами, или, согласно обычаям средневековой Европы, с интермедиями, или же, наконец, просто, без всяких добавок, состояли из рассуждений, изложенных в разговорной форме. <...> В Польше, так же как и в Германии, серьезные представления сменялись шутливыми...» [13, с. 375]. Шырокі даследчыцкі кантэкст кнігі П. Пякарскага – дабрадатная глеба для выяўлення той добра асвоенай драматургічнай традыцыі, якая праз мастацтва 18 ст. ў новай форме ўвасобілася і ў творчасці Гётэ («Фауст»), і ў творчасці Міцкевіча («Дзяды»).

Задача стварэння адэкватнай выявы гісторыі літаратуры Беларусі 18 ст. цесна звязана з праблемай карэктнага выдання і карэктнага цытавання тэкста, які менавіта ў эпоху позняга Барока і Асветніцтва мог уяўляць сабой не толькі створаны на літаратурнай (беларускай, лацінскай або польскай) мове наратыў, але часта ўяўляў сабою моўную стыхію. Адэкватная моўная характарыстыка тэкстаў (асабліва беларускамоўных) важная для канцэптуалізацыі «доўгага 18 стагоддзя»¹. Менавіта ў такім рэчышчы (як феномен «моўнай стыхіі»), на нашу думку, варта ідэнтыфікаваць і паэтычныя эксперыменты Яна Чачота філамацкага перыяду (напрыклад, верш «На Яжовыя імяніны»), якія папярэднія літаратуразнаўцы расцэньвалі як першыя спробы беларускамоўнага вершавання.

Любыя высновы даследчыкаў пра сувязь з творамі вуснай народнай творчасці павінны рабіцца на падставе адпаведнай аргументацыі. Вядомы нямецкі славіст Ганс Ротэ зрабіў важную метадалагічную заўвагу адносна карэляцыі паміж кніжнай і фальклорнай традыцыямі: «*Es muß auch der Grundsatz unbedingt gelten, daß der sichere Boden für alles die schriftliche Überlieferung ist, auch für mündliche Volksliteratur, nicht umgekehrt*» (Неабходна прыняць палажэнне, што надзейным грунтам усяго (= усіх з’яў у літаратуры. – Ж. Н.-К.), у тым ліку (вуснай) народнай літаратуры, з’яўляецца пісьмовая традыцыя, а не наадварот) [23, с. 7–8]. Абапіраючыся на гэты метадалагічны пасыл, лягчэй пазбегнуць неабгрунтаваных высноў пра «ўплыў паэтыкі вуснай народнай творчасці» у тых выпадках, калі ўплывы трэба шукаць зусім у іншых сферах слоўнага мастацтва. Бліскучы ўзор выкрыцця квазіфалькларыстычных інтэнцый у папярэдніх даследаваннях прадставіў Ігар Запрудскі ў сваім артыкуле, прысвечаным вядомаму вершу «Зайграй, зайграй...». Падобных глыбокіх даследаванняў чакаюць многія тэксты 18 ст.

Такім чынам, асноўныя задачы і праблемныя вузлы, якія мы вызначаем у дачыненні да гісторыі беларускай літаратуры 18 стагоддзя, могуць быць сфармуляваны наступным чынам.

1 Паняццем “доўгага стагоддзя” (*langes Jahrhundert; dłógie stólenie*) актыўна карыстаюцца замежныя літаратуразнаўцы, маючы на ўвазе, што культурна-мастацкія тэндэнцыі любога стагоддзя звычайна захоўваюць сваю актуальнасць яшчэ на пачатку або нават у першай трэці наступнага стагоддзя.

- 1. Рэальнае адмаўленне як ад вульгарна-сацыялагічнага падыходу, так і ад механістычна-эпахальнага прынцыпу падзелу (фарміраванне ўяўлення пра «доўгае 18 стагоддзе»).
- 2. Канцэптуалізацыя паняцця поліфанічнасці і дыялога ў дачыненні да літаратурнага працэсу.
- 3. Карэктнасць высноў пра карэляцыю кніжнай і фальклорнай традыцыі, пра вытокі жанраў.
- 4. Улік адукацыйнага фактару ў развіцці беларускамоўнай паэзіі.
- 5. Адэкватная палеаграфічна-бібліяграфічная характарыстыка помнікаў і іх аўтарская ідэнтыфікацыя.

Літаратура

1. Ахрыменка, П. П. Старажытная беларуская літаратура / П. П. Ахрыменка, М. Р. Ларчанка. – Мінск: “Вышэйш. школа”, 1968. – 176 с.
2. Вольскі, В. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізма / В. Вольскі. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1958. – 168 с.
3. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літэратуры. Выд. 2-е, папраўл. / М. Гарэцкі. – Вільня: “Віленскае выдавецтва” Б. Клецкіна, 1921. – 208 с.
4. Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: у 2 т. – Т. 1: 3 старажытных часоў да канца XVIII ст. – Мінск: Выд-ва “Навука і тэхніка”, 1968. – 370 с.
5. Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд: Вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ВНУ / М. М. Грынчык, У. А. Калеснік, У. Г. Кароткі і інш.; пад рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. – Мінск: Выш. шк., 1996. – 351 с.
6. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 1. Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII стагоддзя; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2006. – 910 с.
7. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 2 : Новая літаратура: др. пал. XVIII – XX ст.; навук. рэд. тома У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 582 с.
8. Кароткі, У. Г. Праблема элітарнасці ў беларускай літаратуры другой паловы XVI – першай паловы XVII стст. / У. Г. Кароткі // Шляхам стагоддзяў: мат-лы дзвюх канферэнцый аднаго года / пад рэд. А. А. Лойкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – С. 101–106.
9. Майхровіч, С. К. Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV – XVIII ст. / С. К. Майхровіч. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 254 с.
10. Мальдзіс, А. І. Літаратура позняга барока / А. І. Мальдзіс // Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 1. Даўняя літаратура: XI –

- першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2006. – С. 824–855.
11. Мальдзіс, А. І. Літаратура XIX ст. / А. І. Мальдзіс // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. У 2 т. Рэдкалегія: В. В. Барысенка і інш. Т. 2. Літаратура XIX – пачатку XX ст. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1969. – С. 7–90.
12. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры: дапаможнік для студэнтаў ВНУ / рэд. кал.: Барысенка В. В. [і інш.]. – Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1956. – 644 с.
13. Пекарский, П. Наука и литература в России при Петре Великом: в 2-х т. / П. Пекарский. – Т. 1. Санкт-Петербург: Издание Товарищества “Общественная польза”, 1862. – 578 с.
14. Пільштынова, С. Авантуры майго жыцця: раман / С. Пільштынова. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 381 с.
15. Усікаў, Я. Беларуская камедыя: Літ.-крытыч. Нарысы / Я. Усікаў. – Мінск: Маст. літ., 1979. – 208 с.
16. Харлампович, К. Западнорусские православные школы 16 и начала 17 в. / К. Харлампович. – Казань: Типолитогрфия Императорского университета, 1898. – 599 с.
17. Хаўстовіч, М. В. Ад складальніка / М. В. Хаўстовіч // Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў: Зб. Тэкстаў / Склад і аўтар камент. М. В. Хаўстовіч. – Мінск: БДУ, 2000. – С. 3–4.
18. Jauss, H. R. Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft / H. R. Jauss. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1970. – 251, [4] с.
19. Johannes, Gert-Jan. Dutch culture around 1800 (and around 2000): in praise of smallness? / Gert-Jan Johannes // Specifics and typology of ‘small’ literatures. Oldenburg, 8–9 June 2012. – [Oldenburg, 2012]. – P. 63–68.
20. Judkowiak, B. Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu. Propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie / B. Judkowiak. – Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 2013. – 448 s.
21. Kuranty: an Unpublished Russian Song-Book of 1733 / by A. B. McMillin and C. L. Drage // Oxford Slavonic Papers, III, 1970. – P. 1–31.
22. McMillin, A. Die Literatur der Weißrussen: a history of Byelorussian literature from its origins to the present day / A. McMillin. – Giessen : Wilhelm Schmitz Verlag, 1977. – 447 p.
23. Rothe, H. Was ist «altrussische Literatur»? / H. Rothe – Wiesbaden : Westdeutscher Verlag, 2000. – 91 S.